

Fil.ü.f.d., dosent Afaq Xəlil qızı YUSİFLİ
Gəncə Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA SƏYAVUŞ MÜƏMMASI

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında eyni zaman kəsimində yaranan bədii əsərlərdə mövzu yaxınlığı və hətta müştərək mövzuların olması heç vaxt təəccüb doğurmamışdır. Bəzən ədəbi məktəb, bəzən cərəyan adlandırılan mövzu və fikir müştərəkliliyi əslində bədii əsərin yarandığı mühitin, həmin mühitdə yaşayan sənətkarların eyni mövzunun müxtəlif çalarlarını əks etdirmək istəyi ilə yanaşı həm də standart, oxucuya tanış mövzu çərçivəsində müəyyən hadisələri doğuran sosial-siyasi, psixoloji-mənəvi faktorları təhlil və yeni şəkildə təqdim etmək məqsədindən irəli gəlirdi.

Nəzərdən keçirmək istədiyimiz müştərək mövzu müxtəlif interpretasiyalara uğramış Səyavuş mövzusuudur. İlk ədəbi qaynağı Firdövsinin “Şahnamə”si olan məlum və məşhur tarixi-əfsanəvi əhvalat həm XX əsrin ilk rübündə siyasi publisistikada, həm də bədii ədəbiyyatda əks olunur. Bu müraciətin səbəbləri ilə yanaşı ictimai və bədii fikir tariximizdə əks olunmasının xronologiyası da maraqlıdır.

Şübhəsiz ki, XX əsrin birinci rübündə Səyavuş mövzusuuna ilkin müraciət Ə. Hüseynzadəyə məxsusdur. 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Hürriyyət və vətəni-Firdövs” adlı məqaləsinin sonunda patetik bir şəkildə Firdövsini şahidliyə çağıraraq, Tehrandə baş verən hadisələrdə şəhid olanları tərənnüm etməsini istəyən Ə.Hüseynzadənin Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə verdiyi qiymət öz yerində ədəbi fikir tarixinin ən məşhur əfsanələrindən biri olan Səyavuş haqqında düşüncələri çox maraqlıdır. “Firdövsinin ən böyük əsəri “Şahnamə”dir. “Şahnamə”nin ən böyük qəhrəmanı Səyavuşdur, bəncə Səyavuşdur. Çünki insaniyyətin, haqqaniyyətin, ədalətin, nəcəbətənin, ismətin, mərdliyin, elm və kamalın, ülviyyətin, ülviyyəti-əfkarın ən parlaq, ən şəxəli bir təmsalidir”. (4.147)

Səyavuş obrazı haqqında bundan artıq, dürüst və yığcam heç nə demək mümkün deyildir. Səyavuş obrazının və “Şahnamə”nin müxtəlif təhlillərə cəlb olunması Ə.Hüseynzadə publisistikasında illərlə davam etmişdir. 1906-cı ildə “Füyuzat”da çap olunmuş “Vəqayeyi-ələmə bir nəzər”, “Tolstoyluq nədir”, “Müzəffərəddin” adlı məqalələrində Səyavuş obrazının müxtəlif cəhətlərini müasir İran və dünya tarixinin mühüm siyasi hadisələri, ictimai fikir tarixinin əsas istiqamətləri ilə metaforik şəkildə müqayisə edir. 1907-ci ildə “Füyuzat”da çap olunmuş “Məcnun və Leylayi-islam” məqaləsində Ə.Hüseynzadə “Şahnamə”ni “Darati-mütləriyyətin mədh və sənəsi” (4.232) kimi qiymətləndirir. Qədim İranın hakim ideologiyasının türk və türkçülüyə qarşı qərəzli münasibətini və siyasətini təhlil edən Ə.Hüseynzadənin fikrincə, “Şahnamə”nin çox böyük hissəsi də İran-Turan qarşılıqlı münasibətinin təsvirinə həsr olunmuşdur. Dramaturgiyaya böyük önəm verən, əsərlərində bunu dəfələrlə vurğulayan Ə. Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət” əsərində yazır: “...teatr, ... bir aynadır”(4.336).

Əslində, Ə.Hüseynzadənin niyə ədəbi əsərləri tarixi dövrün və tarixi reallığın təhlilinə cəlb etdiyi bu cümlə ilə aydınlaşır. Keçmiş dəyərləndirə bilmək üçün Ə.Hüseynzadəyə lazım olan ayna həmin dövr haqqında yazılmış ədəbi əsərlərdir. Çünki, “Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan kibi ədib və şairlərin tərcümani-əfkarı olan böylə aynalar sayəsində idi ki, İskəndər ümum yunanların gözünü açıb, hissiyyəti-vətənpərvəranəsini oyandırır Daranın kişvərini hərc-mərc etdi” (4.336). Ə.Hüseynzadənin publisistikasında irəli sürülən ideyaların bədii ədəbiyyatda ən parlaq təcəssümü Azərbaycan romantizminin zirvəsi sayılan Cavid yaradıcılığında öz apofeozuna çatır. “...Əli bəyin yazılmasını istədiyi bütün mövzuları ədəbiyyatımızda Cavid əfəndi işləyib. Hz.Məhəmməd barədə şeirlər yazan Əli bəy Hüseynzadə İslam peyğəmbərinin ədəbiyyatımızda idealizə olunmasını istəyirdi. Hüseyn Cavid isə “Peyğəmbər” yazır. Əli bəy Teymurun ədəbiyyatımıza gətirilməsini arzulaıyıb. Bunu da Cavid əfəndi gerçəkləşdirib. Əli bəy Səyavuş barədə bədii əsərin yazılmasını

təvsiyə edib, bu işin bir faciə şəklində və milli vəzndə yaradılması yenə də Cavid əfəndiyə nəsis olub və s.” (6.431)

Ədəbiyyatın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməndən sonra simvollarla zəngin mövzulara müraciət etməsini müxtəlif bədii əsərlər üzərindən qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə bir daha Cavid yaradıcılığına qayıdaraq “zamanın tələbi” ilə qələmə alınmış “Səyavuş” əsərini təhlil edir. Özü də Şərq ədəbiyyatının ən bəxtsiz qəhrəmanı olan Səyavuşa xüsusi maraq göstərən, Səyavuş müəmmasını ən məşhur əsərlərindən birində rəmzləşmiş obraza çevirən M.Ə.Rəsulzadə H.Cavidin bu əsərini həm şeir texnikası, həm də irəli sürülən ideya baxımından təhlil və təqdir edir. Tənqidçi üçün əsərin bədii dəyəri burada hürriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşğun xitablarnı olmasındadır. “Ədəbi fəaliyyətinin sonuna doğru Cavid yeni bir əsərinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bu mənzum faciənin adı – “Səyavuş”dan görüldüyü kimi, məzmunu “Şahnamə”dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşadığı faciələr, müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən istər zamanın tələbi və istərsə də səhnə texnikası baxımından çox gözəl işlənmişdir”. (5.67)

İran – Turan qarşılıqlarının mahiyyətini mükəmməl şəkildə nəzərə çatdıran əsərlərin ən yaxşısı sözsüz ki, Hüseyn Cavidin “Səyavuş”udur. Düzdür, XX əsrin sonuncu rübündən başlayaraq aparılan təhlillərdə “Səyavuş”dakı qarşılıqlı motivasi inkar edilir. Səyavuş “talesiz insan” simvolu kimi (2.124) təqdim və təhlil olunur. Lakin başlangıca İran-Turan qarşılıqlı ideyasından imtina edən M.Əlioğlu bir neçə səhifə sonra apardığı təhlildə Səyavuşu “Turan hökmlərinə qarşı lazım olan güclü bir silah” (2.128) adlandırır. Əgər qarşılıqlı yoxdursa, silah nəyə lazımdır. Əsərə qayıdaq; Səyavuş üçün Turan və İran nədir?

İştə ana yurdu, Turan ovası! (1.305)

Anasıdır turanlı... (1.267)

Babası da iranlı.(1.267)

İran-Turan qarşılıqlı Səyavuşun ətrafında çox sürətlə cərəyan edən hərbi səhnələrdə, ekspressiv mükəlləmlərdə davam edir. Səyavuş gah İranın, gah da Turanın hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edir, hər ikisinə qalibyyət qazandırsa da, şübhələrin ilkin obyektı olaraq qalır. Çünki o, tam turanlı və ya tam iranlı deyil. Əslində böyük birləşdiricilik potensialına malik olsa da, turanlılarla ilk döyüşdə sülhə nail olub əmin-amanlıq yaratsa da, hər iki cəbhədə ona sükh ilə yanaşırlar. Caviddən öncə bunu M.Ə.Rəsulzadə metaforik şəkildə dəyərləndirir, həm türk, həm də İran ideologiyası arasında çarpınan “Əsrimizdən Səyavuşu” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uzun müddət yaşaya bilmədi. Qumilyovun sözləri ilə desək, “ximera simbiozu” məhv etdi. Yəni birləşmək haqqında arzu-ximera, birləşməsi ideyaca mümkün, lakin mahiyyətə (yəni, milli mənsubiyyətlərin müxtəlifliyi baxımından) ağılasıqmaz olan birliyi həyata keçirməyə imkan vermir. Cavidin Səyavuşu da belədir. İran-Turan qarşılıqlı həm onun ətrafında, həm də daxilindədir. Son əsərlərindən olan “Səyavuş”da Cavid cavabsız qalan suallar verir. İran-Turan qarşılıqlı ilə yanaşı xəyanət və sevgi haqqında düşüncələr də əsərin süjetində mühüm yer tutur.

Əsərdə hərbi-siyasi səhnələrlə yanaşı iki məhəbbət xətti verilir: analığı Südəbənin Səyavuşa olan xəyanətəkar məhəbbəti, Turan sarayının təqdir etdiyi və rəvac verdiyi Firəngiz və Səyavuş məhəbbəti. Dünya ədəbiyyatında həm Qərb, həm Şərq klassikasında oxşar süjetlərin mövcudluğu hansı mənbənin daha qədim olması haqqında mübahisələri aktual edir. Qərb ədəbiyyatında Evripid, Seneka, Rasin kimi yazıçılar ögey ana-oğulluq arasında münasibətləri yaşadıkları dövrün əxlaqi dəyərləri fonunda təqdim və həll etməyə çalışmışlar.

E. ə. 428-ci ildə Evripidin “İppolit” əsəri səhnəyə qoyulur. Ehtiraslar mübarizəsi bu əsərdə əsas mövzudur. Əsərin mövzusu Afina hökmdarı Tezey haqqında əsatirdən alınmışdır. Tezeyin arvadı Fedranın öz oğulluğu İppolitə olan sevgisi eşq ilahəsi Afroditanın təsiri ilə başlayır, ovçuluq ilahəsi Artemidanın müdaxiləsi ilə tamamlanır. Tezeyin oğlu İppolit anası Antiopa öldəndən sonra babasının yanında böyüyür. Ovçuluğu sevir, Artemidaya səcədə edir, eşq ilahəsi Afroditaya maraq, hörmət göstərmir. Bundan narazı qalan Afroditə İppolitə məhv etmək üçün analığı Fedrada ona qarşı güclü bir sevgi oyadır. Faciə Fedranın İppolitə qarşı olan güclü, ehtirash sevgisi barədə söhbətlərlə başlayır. Fedra bütün vasitələrlə bu gözlənilməz ehtirasın öhdəsindən gəlməyə çalışır. Öz hissələrinin

açılmasına razı olmaqdan, ölməyi üstün tutur. Fedra özü yox, dayəsi həqiqəti İppolitə açır. Fedranın istəyini dəhşətlə rədd edən İppolit qadınlara lənətlər yağdıranda Fedra əzablara dözmür, özünü təhqir olunmuş sayaraq ölmək qərarına gəlir. Fedra İppolitə cavabını biləndən sonra əzablara dözmür, özünü təhqir olunmuş sayaraq ölmək qərarına gəlir. Ancaq özünü öldürməzdən əvvəl məktub yazıb ölümündə İppolitə günahkar olduğunu bildirir. Tezey qayıdıb arvadının meyitini tapır, əlindəki məktubdan isə belə anlayır ki, oğlu İppolit Fedranın namusuna təcavüz etdiyi üçün o, özünü öldürmüşdür. Ata dərin kədər içində oğluna lənət yağdırır və babası Poseydonu yalvarır ki, İppolit gecəyə qədər salamat qalsın. Arabada Afinadan çıxıb gedən İppolit qəzaya uğrayır və ölümçül yaranılır. Can verən gənci saraya gətirirlər. Ata sevinir, ancaq bu vaxt Artemida göydən enərək oğlunun günahsız olduğunu xəbər verir. Ata qucağında can verən İppolitə meyiti üzərində göz yaşları tökür.

Əsərdən anlaşılır ki, Afrodita ilə Artemidanın rəqabəti günahsız insanların məhvinə səbəb olur. Bu əsərdə insan ehtiraslarının mənşəyini göstərmək üçün işlədilər bir üsul idi. "Evrripidin bu əsəri göstərir ki, o, ənənəvi dini baxışlara rasionalist mövqedən yanaşmış".(7.80)

Bizcə, mənbəyindən asılı olmayaraq "Şahnamə" də əks olunan Səyavuş Sədabə əhvalatı müşayiətədi detallarının zənginliyinə görə ən qədim variantdır. Yunan əsərinə əsaslanaraq yazılan Evripidin "İppolit" və Rasinin "Fedra" faciələrində daha çox ata hüququ və ilahların iradəsinin qaçılmazlığı ideyası əks olunur. Firdövsinin təqdimatında Səyavuş Giv və Tusun ovlaqdan taparaq saraya gətirdiyi turanlı gözəlin Kəyan tacıdırı Keykavusla izdivacından doğulur. Anasının ölümündən sonra Rüstəm Zəlin tərbiyə etdiyi Səyavuş saraya gəlir və gənc analığı Sədabə ona məhəbbət yetirir, o, Fedradan fərqli olaraq hislərini birbaşa elan edir və Səyavuş tərəfindən rədd edilir. Saray əhli xəbərdar olanda Keykavus Tezey kimi dərhal qərar qəbul etmir. Araşdırma aparır, Sədabənin ətilərini belə müqayisə edir, saray münəccimlərini köməyə çağırır, Səyavuş və Sədabəni odla sınayır. Hiylələr qursa da, Sədabə Keykavusun qarşısında Səyavuşa olan məhəbbətini nəinki inkar etmir, əksinə boynuna alır:

Sədabə dedi:-Düzdür ey padşah!

Bu işlərdə mənə böyükdür günah! (3.535)

Səyavuşun xahişi Sədabəni edam etmək fikrindən daşınan Keykavus təcridə xain zövcəsini bağışlayır və onun təhriki ilə Səyavuşdan vətənə xəyanətdə şübhələnməyə başlayır. Özünü böhtanlardan xilas etmək istəyən Səyavuş dayəsi Əfrasiyabın yanına Turana gedir. Lakin atası və dayısının əbədi düşmənçiliyi, İran-Turan müharibələrinin şiddətlənməsi və Sədabənin məkrli hiylələri Səyavuşu burada da rahat buraxmır, o, qətlə yetirilir. Göründüyü kimi burada Səyavuşun bədbəxtliyinin əsas səbəbi ilahların qarşısızlıq iradəsi və ya Sədabənin ona olan məhəbbəti deyil, saray münəccimləri, hakimiyət hərisliyi və "milli ədavət"dir.(2.125)

Ögey ana-oğulluq arasındakı münasibətlərin faciəyə gətirib çıxardığı digər əsər Rasinin "Fedra" faciəsidir. Evripid faciələrinin mövzusunda yazdığı "Fedra" əsərini Rasin öz yaradıcılığının ən yaxşı nümunəsi saymışdır. O, insanı heyran edəcək bir qüdrətlə qadının iradəsindən asılı olmayaraq onu bədnamlığa, cinayətə, ölümə sürükləyən, yandırır yaxan, kortəbii bir ehtirasın dağıdıcı gücünü təsvir etmişdir. Evripid kimi Rasin də bu mövzunu Fedranın öz oğulluğuna bəslədiyi günahkar məhəbbət formasında qələmə almışdır. Analığın ehtirasını rədd edən İppolit onun qəzəbinə düşür. Eşqi rədd edilmiş Fedra ona böhtan atıb məhvinə səbəb olur. Lakin Rasin bu mövzunu işləyərkən onu öz dövrünün baxışlarına və zövqünə uyğun olaraq dəyişdirir, çoxlu yeni əlavələr edir.

Antik müəlliflərdən fərqli olaraq Rasin İppolitə Fedraya qarşı soyuqluğunu başqa qadını sevməsi ilə əsaslandırılmışdır. İppolit də Cavidin Səyavuşu kimi atasının qəddar düşməni olan başqa hökmdarın qızını sevir. Fedra surətinin yaradılmasında Rasin daha çox yeniliklərə yol vermişdir. Antik müəlliflərin əsərlərində Fedra Afroditanın əməllərinin passiv qurbanıdır, Rasin isə daha çox Senekaya yaxınlaşaraq Fedranı İppolitə ölümünü görərək izzət çəkməyə, cinayətini Tezeyə etiraf edib sonra özünü öldürməyə məcbur edir. Lakin etirafından öncə Fedra İppolitə sevdik qızı öldürmək üçün öz qulluqçusunu dilə tutub xanımının intiqamını almaq üçün cinayətə təhrik edir." Qadın psixologiyasını incəliklə açan bu səhnə bütünlüklə Rasinin özünə məxsusdur".(8.356)

Beləliklə, Cavidin "Səyavuş" əsəri eyni süjetə malik digər əsərlərdən köklü surətdə fərqlənir. Burada məhəbbət, aşılıq, ailə daxili xəyanət, şəxsiyyətin böhranı və psixoloji səbətsizlikdən söhbət getmir. Ə.Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi aspektdə işıqlandırdığı Səyavuş "həqiqətdən çox şeirə qarışmış bir rəmz təixidir. Bu bir simvoldur". (5.22) Hüseyn Cavidin təqdimatında "Səyavuş" faciəsi İran – Turan qarşıdurmasının köklərini açan, Səyavuşun timsalında böhtan və xəyanətə uğramış ədalət aşılıqlarına bir rekvizemdir:

Əvət bilmədim ki, dumanlı başlar,
Haqqı deyil, haqsızlığı alqışlar. (1.353)

ƏDƏBİYYAT:

1. Cavid H. Seçilmiş əsərləri, 3-cü cild, Bakı, Yazıcı, 253 s.
2. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, 1975, 213 s.
3. Firdövsi Ə. "Şahnamə" 2 cildə, I cild, Bakı, 992 s.
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2007, 480 s.
5. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1991.110 s.
6. Turan A. Əli bəy Hüseynzadə, Bakı, 2014, 544 s.
7. Dünya ədəbiyyatı tarixi.(Antik dövr) Bakı, 1999, 233 s.
8. Yusifli A. XVII əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı, Bakı, 2010, 481 s.

SUMMARY

In the article "Riddle Siyavush in creativity of Guseina Javid" examines the chronology of appeals to motive Siyavush and legends about their literary and artistic score in the first quarter of the twentieth century. In the early twentieth century, this theme is reflected in the works of three great thinkers. Analyzing Iran-Turanskie confrontation and political situation of Iran, a. Huseynzadeh repeatedly drawn to the theme and image of Siyavush. M.A. Rasulzade in his most metoforichnom "Siyavush our time" analyzes the image with the political aspect of Siyavush.

In the novel "Siyavush" Javid known legendary historical plot is being touted as a symbol of the confrontation between Iran and Turan. The article also compares the Euripides tragedy "Hippolytus" and Racine "Fedra" with the work "Siyavush".